

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

123:3 • 2003

Mordet i Jedwabne – en utmaning för polackernas kollektiva minne. En analys av den polska debatten kring Jan Gross bok *Sąsiedzi* ("Grannar")¹ Av Barbara Törnquist-Plewa

I maj 2000 publicerades den dokumentbaserade boken *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka* ("Grannar. Om den lilla judiska stadens förintelse") i Polen, skriven av den polskfödde amerikanske forskaren Jan Gross.² Boken orsakade en häftig och lång debatt som har jämförts med den tyska "Historikerstreit", men med betydligt större utbredning i samhället. I boken beskrivs ett massmord utfört av polacker på judar i den lilla staden Jedwabne den 10 juli 1941. När Nazityskland och Sovjetunionen delade på Polen 1939 hamnade Jedwabne i den sovjetiska ockupationszonen med terror och massdeporteringar av stora befolkningsgrupper som följd. Efter det tyska anfallet på Sovjetunionen i juni 1941 ockuperades staden av tyskarna som uppmanade polackerna att "göra upp med judarna", vilka utpekades som

1. Texten är skriven inom ramen för forskningsprojektet "Förintelsen i den europeiska historiekulturen", finansierat av Riksbankens Jubileumsfond.

2. Jan Gross har tidigare gjort sig känd genom historiska verk som skildrar både den tyska ockupationen av Polen t ex *Polish Society under German Occupation. The Generalgouvernement 1939–1944*, Princeton & New York 1979, och den sovjetiska ockupationen under åren 1939–1941, t ex *Revolution from Abroad. Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton & New York 1988. Det bör påpekas att bilden av de polsk-judiska relationer under kriget i den förstnämnda boken skiljer sig betydligt från den som tecknas i *Sąsiedzi*. Därmed vill jag inte hävda att någon av dessa bilder är felaktig utan poängtera historieskrivningens tidsbundenhet och det kontextuella i allt bruk av historia, ett problem som denna artikel bland annat söker belysa.

Docent Barbara Törnquist-Plewa, f 1960, är verksam vid Institutionen för Öst- och Centraleuropastudier, Lunds Universitet. Hennes forskningsområde är de slaviska ländernas kultur och historia med särskilt fokus på kollektiva föreställningar, myter och symboler och deras roll i politisk mobilisering. Hon har bland annat publicerat *The Wheel of Polish Fortune. Myths in Polish Collective Consciousness during the First Years of Solidarity* (1992) och *Vitryssland – språk och nationalism i ett kulturellt gränsland* (2001). För närvarande forskar hon om minnet av Förintelsen i Polen inom ramen för forskningsprojektet "Förintelsen i den europeiska historiekulturen".

Adress: Institutionen för Öst- och Centraleuropastudier, Finngatan 14, 223 62 Lund
E-post: Barbara.Tornquist-Plewa@slav.lu.se

”kommunister” och ”sovjetiska lakejer”. Jedwabne hade då omkring 2 500 invånare av vilka 60 procent var judar. Dessa misshandlades, jagades in i en lada och brändes ihjäl. Enligt Gross skedde mordet utan tyskarnas medverkan och cirka hälften av de icke-judiska vuxna männen i Jedwabne deltog i det.

Gross rekonstruerar bilden av händelserna först och främst på grundval av vittnesmål som lämnades av de judar från Jedwabne som lyckades att undgå pogromen. Dessutom åberopar Gross intervjuer med de polska Jedwabnebor som bevittnade händelserna samt akter från två rättegångar från 1949 och 1953, i vilka flera Jedwabnebor dömdes för medverkan till detta massmord. På 1960-talet gjordes emellertid en utredning om nazibrott i trakten där Jedwabne ligger och då skyldes mordet uteslutande på nazisterna. En minnestavla sattes upp i staden med texten: ”Plats för avrättningen av den judiska befolkningen. Gestapo och Hitlers gendarmar brände ihjäl 1 600 personer 10 VII 1941.”³

Gross avsikt med boken är dels att dokumentera det fruktansvärda brottet, dels att diskutera förtiganden och förljugenheter kring polsk-judiska relationer i den polska historieskrivningen. I denna saknas en beskrivning av antisemitismen i det polska samhället. Det var emellertid enligt Gross denna antisemitism som gjorde pogromen i Jedwabne möjlig. Gross ifrågasätter polackernas bild av sig själva som enbart passiva, hjälplösa vittnen till Förintelsen. Genom att konfrontera det polska samhället med fakta som inte har haft plats i dess kollektiva minne utgör hans bok en utmaning för polackerna. Syftet med denna artikel är att analysera den polska debatten om Jedwabne och visa hur polackerna har hanterat denna utmaning.⁴ Jag vill också diskutera huruvida debatten har lett till en radikal förändring i polackernas kollektiva minne rörande polsk-judiska relationer under Förintelsens dagar.

Jag har följt debatten i Polens viktigaste tidningar och tidskrifter från hösten 2000 till hösten 2001. Detta har varit möjligt då flera av dessa publikationer kan läsas på Internet. Dessutom har förlaget Pogranicze (”Gränsland”) som givit ut Gross bok skapat en webbsida där de flesta inlägg i debatten har publicerats kontinuerligt.⁵ På det viset har jag kunnat ta del av debatten i tid-

3. Jan Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000, s 120. För den engelskspråkiga versionen av boken se Jan Gross, *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne*, New York 2001.

4. Boken *Sąsiedzi* publicerades år 2001 i utlandet på engelska och tyska och framkallade en del diskussioner även där, både bland forskare och allmänheten. I denna artikel fokuserar jag dock enbart på den polska debatten, eftersom mitt undersökningsobjekt är just polackernas hantering av minnet om Förintelsen. För ett exempel på den utländska debatten, se *Slavic Review* 2002:3.

5. Adressen till webbsidan är: www.pogranicze.sejny.pl/jedwabne

ningar som representerar olika politiska schatteringar.⁶ Tidnings- och tidskriftsartiklar utgör således de primära källorna för min analys.⁷ I de fall jag använder mig av citat ur dem i denna text är översättningarna mina egna.

Några anmärkningar om begrepp och analytiska instrument

I analysen kommer jag bland annat att använda mig av begrepp som ”kollektivt minne” och ”historiemedvetande” vilka ingalunda är självklara och definieras på tämligen olikartade sätt av olika forskare.⁸ Det föranleder mig att inledningsvis här precisera hur jag förstår och brukar dessa i denna artikel.⁹

Med ”kollektivt minne” menar jag en uppsättning av idéer, berättelser och föreställningar om det förflutna som produceras, reproduceras och omformas inom ett samhälle eller en grupp. ”Kollektivt minne” handlar således om en social konstruktion av det förflutna. Det kollektiva minnet finns i de kulturella resurser som gruppen (det givna samhället) delar. Minnesarbetet går ut på att man gallrar och lagrar information och tar den i bruk vid olika tillfällen. På samma sätt som det individuella minnet är en del av en människas medvetande är det kollektiva minnet en del av gruppens/samhällets historiemedvetande. Historiemedvetandet kan beskrivas som en medvetandeprocess

6. För dem som inte kan läsa på polska och ändå vill få en uppfattning om debatten rekommenderar jag ett specialnummer av den katolska tidskriften *Więź* med titeln ”Thou shalt not kill”, utgiven år 2001. Den innehåller ett urval av de viktigaste artiklarna i debatten, i engelsk översättning.

7. *Dzieje Najnowsze* – vetenskaplig tidskrift utgiven av Historiska Institutionen vid Polska Vetenskapsakademien i Warszawa och Humanistiska Högskolan i Pultusk; *Gazeta Wyborcza* – dagstidning med största spridning i hela Polen, liberal i den amerikanska betydelsen av ordet; *Głos* – nationalistisk, katolsk veckotidskrift för samhällsdebatt; *Konспект* – kvartalstidskrift för akademisk kulturdebatt, utges av Lärarhögskolan i Kraków; *Mysl Polska* – nationalistisk, nyhetsmagasin; *Nasz Dziennik* – dagstidning, nationalistisk och katolsk, populistisk, med stor upplaga; *Nasza Polska* – nationalistisk veckotidskrift för politisk och kulturell debatt; *Nowy Dziennik* – dagstidning för polacker bosatta i USA, konservativ; *Polityka* – nyhetsmagasin med näst största spridning i Polen, liberal i den amerikanska betydelsen av ordet, utkommer varje vecka; *Res Publica* – liberal månadstidskrift för kulturell och politisk debatt; *Rzeczpospolita* – en av Polens största dagstidningar, liberal; *Tygodnik Powszechny* – katolsk intellektuell veckotidskrift för politisk och kulturell debatt; *Tygodnik Solidarność* – nationalistisk veckotidskrift för främst politisk debatt; *Więź* – katolsk intellektuell månadstidskrift för kulturdebatt; *Wprost* – liberal, nyhetsmagasin med störst spridning i Polen, utkommer varje vecka; *Znak* – katolsk intellektuell månadstidskrift för kultur- och samhällsdebatt; *Życie* – dagstidning, konservativ.

8. En klassiker på detta fält är Maurice Halbwachs *La mémoire collective*, Paris 1968. Sedan slutet av 1980-talet finns ett ständigt växande intresse för ”kollektivt minne” och ”historiemedvetande”, vilket har resulterat i en mängd teoretiska ansatser formulerade av Paul Connerton, Jan och Aleida Assman, Pierre Nora, Jörn Rüsen och Frank Furedi för att nämna några.

9. Vid formuleringen av mitt resonemang kring kollektivt minne har jag tagit intryck av Iwona Irwing-Zareckas *Frames of Remembrance*, New Brunswick-London 1994 och ifråga om begreppet ”historiemedvetande” av Jörn Rüsen, ”Holocaust. Memory and Identity Building. Metahistorical Considerations in the Case of (West) Germany”, i Michael S Roth and Charles G Salas (eds), *Disturbing Remains. Memory History and Crisis in the Twentieth Century*, Los Angeles 2001.

genom vilken vi skapar oss en bild av det förflutna, ger mening åt det, sätter det i relation till vår nutid och framtid. En grupps historiemedvetande uppstår i ett komplext samspel mellan det kollektiva minnet (de minnesresurser som gruppen delar), identitet (det vill säga det sätt på vilket gruppen förstår sig själv i relation till världen och tiden) och aktuella behov som finns inom en grupp/ett samhälle till följd av samhällets sociala och politiska villkor.

Ur analytisk synvinkel kan Gross bok betraktas som en ny resurs i det kollektiva minnet, vilken tagits i bruk av olika grupper i det polska samhället. I min analys av debatten vill jag därför använda mig av en typologi av olika historiebokbruk som har utvecklats av Klas-Göran Karlsson i boken *Historia som vapen* (1999). Karlsson beskriver följande typer av historiebokbruk: det vetenskapliga, det moraliska, det existentiella, det ideologiska och politiska samt ett "icke-bruk".¹⁰ Samtliga svarar mot olika mänskliga behov, olika brukargrupper och fyller olika funktioner i samhället. Nedan vill jag visa att alla dessa typer av historiebokbruk kom till uttryck i debatten om Jedwabne, vilket tyder på att boken *Sąsiedzi* aktualiserade många behov och kunde fylla bestämda funktioner i det polska samhället. I detta kan vi söka orsaker till varför den rönne sådan stor uppmärksamhet och diskutera hur den har påverkat det polska samhällets historiemedvetande.

Bruk och icke-bruk av historia om polsk-judiska relationer under andra världskriget

Intensiteten i den polska debatten om Gross arbete kan bara förstås mot bakgrund av det långa och utbredda icke-bruket av de delar av polsk historia som berör polsk-judiska relationer. I flera diskussioner som följde efter bokens publicering ställdes också frågan till polska historiker: "Varför skrev ni inte om detta?"

Det kom inga tillfredställande svar. Oftast försvarade sig de polska historikerna med att hänvisa till den kommunistiska censuren som omöjliggjorde skrivande om känsliga och kontroversiella ämnen. Denna typ av svar var dock inte övertygande. Det var ju välbekant för alla att det i det kommunistiska Polen fanns en omfattande underjordisk publiceringsverksamhet. Ingen utnyttjade dock dessa kanaler för att skriva om polsk-judiska relationer under Förntelsens dagar eller om antisemitism. Huvudorsakerna till tystnaden var uppenbarligen andra än censuren. I det följande kommer jag därför att för-

söka rekonstruera orsakerna till det polska icke-bruket av Förntelsens historia genom att följa upp de små antydningar om detta som dök upp under debattens gång.

Över 90 procent av Polens judar mördades under andra världskriget. Frågan om man hade haft möjlighet att rädda fler diskuterades sällan före slutet av 1980-talet, och när den kom upp brukade den besvaras nekande med hänvisning till att Polen var det enda landet i Europa där man bestraffades med döden om man hjälpte judar. Samtidigt fanns det betydligt fler förseelser som den tyska ockupationsmakten i Polen straffade med döden: till exempel hjälp åt motståndsrörelsen eller smuggling av mat. Detta hindrade inte polackerna från att ägna sig åt dessa aktiviteter. Skillnaden var att sådan verksamhet uppmuntrades och hade fullt stöd i hela det polska samhället, medan hjälpen till judarna inte hade detta sociala stöd. Efter kriget valde många av dem som hjälpt judar att tåga om det, eftersom deras handlande var allt annat än uppskattat i omgivningen.¹¹ Judarna hade definierats bort från den polska nationella gemenskapen redan långt före andra världskriget och antisemitismen växte sig stark under 1930-talet. Detta gjorde att de inte omfattades av den solidaritet och de moraliska normer som gällde inom den polska nationella gemenskapen. Under kriget saknades det inte heller skaror som hjälpte tyskarna i plundringar och övergrepp när judiska ghetton tömdes på sina invånare. Gross visar i sin bok om fallet Jedwabne att även pogromliknande handlingar utförda av polacker ägde rum. Antisemitismen försvann dessutom inte efter andra världskrigets slut. Pogromen i Kielce 1946, även om den utfördes av en provocerad mobb, talar ändå sitt tydliga språk.¹²

Allt detta har sedan andra världskriget förtigits i det polska samhället, inte bara i historieskrivningen, medierna och skolundervisningen, utan också i stor utsträckning i den muntliga historieförmedlingen inom familjerna. Det blev till en förträngd del av det kollektiva minnet. Det skedde aldrig någon uppgörelse med antisemitismen. I Polen gjorde man ingen koppling mellan antisemitism och Förntelsen, för Förntelsen sågs som enbart nazityskarnas verk. I andra länder hade antisemiter ofta samarbetat med tyskarna och därmed kunde de efter andra världskriget förklaras som landsförrädare och fördömas av samhället. I Polen, där något officiellt samarbete mellan polackerna

11. Det finns flera vittnesmål om detta, se t ex i Feliks Tych, *Długi cień zagłady*, Warszawa 1999, s 63–67.

12. Krystyna Kersten, *Żydzi Polacy Komunizm. Anatomia pólprawd 1939–68*, Warszawa 1992, s 89–142.

10. Se Klas-Göran Karlsson, *Historia som vapen*, Stockholm 1999, s 57.

och ockupationsmakten aldrig ägt rum, kunde man förbli patriot och kämpa mot nazismen (och därmed vinna respekt) och ändå vara antisemit.¹³ Under 1950- och 1960-talen skedde dessutom gradvis något som kan beskrivas som en "polonisering" av Förintelsen. Det innebar att Förintelsen beskrevs som något som drabbade i lika mån judar som polacker. Man förnekade inte att nazisterna velat utrota alla judar, men man valde ändå att fokusera på de polska lidandena under kriget. Auschwitz blev en symbol för polskt martyrskap och en minnestavla på området förkunnade att där hade "fyra miljoner polacker och medborgare i andra nationer" dödat.¹⁴ Sedan 1968 skrevs det officiellt i historieböcker om andra världskriget att nazisterna hade planerat att fysiskt utplåna "hela den polska befolkningen – polacker såväl som nationella minoriteter: judar, ukrainare, vitryssar, zigenare".¹⁵ Judarnas lidande jämfördes på det viset med andras och generationer av polacker uppvuxna med läroböcker skrivna i denna anda blev aldrig riktigt klara över judarnas extremt utsatta position i jämförelse med andra nationaliteter.

Varför accepterade den polska befolkningen denna officiella tolkning utan motstånd och gjorde den till sin egen? En förklaring är att polackerna utan svårigheter kunde identifiera sig med offrets roll. En viktig del av den polska identiteten har sedan mer än två århundraden varit att vara ett offer. Sedan slutet av 1700-talet utgör nationella olyckor och lidanden kärnan i den polska nationella berättelsen: delningar av landet, förtryck under främmande makter i över 100 år, första och andra världskrigens lidanden och därefter åren av kommunistiskt styre. Med dessa erfarenheter i bagaget var polackerna benägna att sätta de egna olyckorna i fokus för det kollektiva minnet. Minnesprocessen innebär ural. Människor har en tendens att se och minnas det som motsvarar deras förväntningar eller behov. Det finns ett samband mellan minnet och identiteten. I ljuset av detta hade polackerna inte svårt att internalisera minnet av Förintelsen som enbart en del av minnet av nazismens brott i Polen och därmed minnet av polskt lidande. Att fokusera på sin egen roll som offer avlägsnade dessutom på ett effektivt sätt frågan om eget ansvar. Att försöka förtränga obehagliga minnen, minnen som väcker smärta, skam eller dåligt samvete, hör till välkända psykologiska mekanismer.

13. Detta påpekas av Michael C Steinlauf, *Bondage to the Dead*, New York 1997, s 32.

14. Enligt de senaste beräkningarna dog 960 000 judar, 73 000 polacker, 21 000 zigenare, 15 000 sovjetiska krigsfångar och ca 15 000 människor av andra nationaliteter i Auschwitz. En opinionsundersökning genomförd i Polen 1995 visade emellertid att ca 47 procent av polackerna fortfarande trodde att Auschwitz först och främst var en plats där polacker hade dödat, medan bara 8 procent trodde att majoriteten av offren var judar. Se Steinlauf 1997, s 141.

15. Steinlauf 1997, s 81.

De sociala konsekvenserna som Förintelsen fick i Polen har också bidragit till svårigheten att bearbeta minnet av den. I det svagt urbaniserade Polen före andra världskriget utgjorde den judiska minoriteten en viktig del av stadsbefolkningen, med handel och hantverk som sina ekonomiska nischer. Detta väckte avundsjuka hos konkurrenterna – polska småborgare och fattiga polacker från den överbefolkade landsbygden som sökte sysselsättning i städerna. Judarnas öde under andra världskriget visade sig ekonomiskt fördelaktigt för dessa grupper. Så fort judarna var borta var de redo att överta deras butiker, små rörelser och hus. En icke oväsentlig faktor i den sociala och demografiska omvälvningen i Polen vid krigets slut var att miljontals fattiga bönder från byar och förstäder flyttade till städernas (i synnerhet småstädernas) en gång judiska centrum. Kanske skalan av efterkrigstidens tystnad om judar och Förintelsen står i proportion till graden av delaktighet i plundringarna? Det faktum att de som intog judarnas plats inte ville berätta för sina barn och barnbarn om vad som hade skett tyder på att minnena framkallade någon sorts skuld känsla och moraliskt obehag. Ett sätt att tysta samvetsskvalen var att upprepa gamla antisemitiska stereotyper om att judarna alltid varit illojala och fientliga mot polacker och Polen och därför inte förtjänade att sörjas över. Den generation som deltog i plundringarna ville absolut inte bli påmind om detta. Kan deras barn vara psykologiskt kapabla att ta itu med att bearbeta dessa minnen, eller är också deras känslomässiga involvering för stor, och det blir möjligt först för följande generationer? Denna fråga dök också upp i samband med debatten om Jedwabne.¹⁶

Utöver den psykologiska och sociala bakgrunden till tystnaden om polsk-judiska relationer bör man även nämna tystnadens politiska sammanhang. Från 1945 till 1989 styrdes Polen av en kommunistisk regim som saknade legitimitet i samhället och denna regim tvekade inte att använda antisemitism som ideologiskt vapen. Under den stalinistiska perioden användes anklagelser om antisemitism urskillningslöst för att diskreditera regimens ideologiska och politiska opponenter. I Polen, där stereotypen judisk kommunism¹⁷ har varit stark sedan 1920-talet ledde detta oavsiktligt till en koppling mellan judar och en regim som sågs som ett hot mot polskheten. Regimens försök att motverka denna koppling genom att medvetet söka dölja den judiska bak-

16. Se t ex Marek Zaleski eller Andrzej Leder i *Res Publica* 7/7 2001.

17. Stereotypen, spridd av partiet Endecja, fick sin näring under det polsk-sovjetiska kriget 1920–1921. Det lilla polska kommunistiska partiet stödde då Polens anslutning till det sovjetiska Ryssland. I partiets ledning var kommunister med judiskt ursprung väl synliga.

grunden hos en del människor som innehade viktiga administrativa och politiska poster förvärrade bara situationen.¹⁸ Att beröra antijudiska stereotyper och antisemitism blev därför känsligt och efter Stalintiden föredrog regimen att tåga om det fram till 1968. Då kom antisemitismen ånyo till användning som ideologiskt vapen, fast denna gång i en intern uppgörelse i det polska kommunistiska partiet. Kommunisterna med judisk bakgrund anklagades för sionism, rensades ut ur partiet, trakasserades och mer eller mindre tvingades till emigration. De så kallade "judarna i regeringen" utpekades som skyldiga till regimen misstag och brott i syfte att befria partiet från ansvar.

Reaktionerna i utlandet lät inte vänta på sig och västerländska media beskrev händelserna i Polen som ett ytterligare exempel på "polsk antisemitism". Det bemöttes av regimen genom en intensiv propaganda om att judar och tyskar tillsammans anklagade polackerna för antisemitism och delaktighet i Förintelsen, inklusive förintelseläger och liknande. Polska medier bedyrade bestämt att det aldrig någonsin funnits någon antisemitism i Polen. Anklagelserna beskrevs som illvilliga rykten spridda av Polens fiender. Man talade således om polsk antisemitism i ett sammanhang som var tänkt att väcka (och 1968 i en del kretsar faktiskt väckte) antisemitism.

Detta gjorde ämnet så känsligt att många polska intellektuella som genomskådade regimen spel hade svårt att ta upp det till behandling under många år framöver av rädsla för att bli missförstådda eller få oönskade reaktioner från allmänheten. Ämnet blev tabu. Gross bok var emellertid inte den första i Polen som bröt denna tystnad. Den urholkades gradvis och processen började redan under kommunisttiden. I den friare politiska atmosfären efter Solidaritetsrörelsens uppkomst 1980 började den unga generationen intressera sig för de undanträngda delarna av Polens historia, inklusive judarnas historia. Detta intresse har hållit i sig i Polen sedan dess och resulterat i mängder av publikationer.

Frågan om polackernas attityder till judar under Förintelsens dagar togs dock upp öppet till diskussion först i samband med Claude Lanzmanns film *Shoah* 1985 och senare efter publiceringen av Jan Błoński's numera kända essä "Arma polacker tittar på ghetton" från 1987. Denna diskussion begränsades dock till den intellektuella eliten och allmänheten förblev oberörd. Icke desto mindre sådde debatten ett frö som resulterade i att allt fler historiker

18. Se Krystyna Kersten and Jerzy Szapiro, "The Contexts of the so-called Jewish Question in Poland after World War II", *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies*, 1989, vol 4, s 261.

och andra intellektuella började intressera sig för ämnet, och efter kommunismens sammanbrott utkom under 1990-talet flera publikationer med detta eller något angränsande tema.¹⁹ Det var dock först Gross bok *Sąsiedzi* från 2000 som började brukas aktivt i hela samhället för att diskutera bilden av Förintelsen i det polska kollektiva minnet. Var det på grund av att bokens budskap, som implicerade polackernas delaktighet i Förintelsen, var så provocerande? Eller fanns det också andra orsaker? Denna fråga skall vi söka svar på genom att närmare granska den polska debatten.

"Djävulen finns i detaljerna" – det vetenskapliga historiebruket

Målet med det vetenskapliga historiebruket är att upptäcka, rekonstruera samt tolka och verifiera forskningsresultat. Polska historiker har minutiöst granskat Gross rekonstruktion av händelserna i Jedwabne och hans tolkning av det som skedde. Den kritik som framfördes gällde Gross framställningsätt, metodologi och bristande teckning av händelsernas sammanhang. Gross sätt att skriva betecknades således som "emotionellt" och "journalistiskt".²⁰ Ifråga om metodologi kritiserades han för att ha grundat sin framställning huvudsakligen på offrens vittnesmål. Med hjälp av rön ur vittnespsykologin hävdades att detta är ohållbart ur källkritisk synpunkt. Historikern Bogdan Musiał²¹ granskade kritiskt de källor som Gross utnyttjade och kunde hitta en del mindre felbedömningar och misstag.²² Musiał och flera andra historiker ifrågasatte också de beräkningar av antalet offer och förövare som Gross gjorde.

Det bör emellertid understrykas att ingen av de polska historikerna, inte ens de mest kritiska, ifrågasatte att mordet hade ägt rum och att stadens polska invånare deltagit i det. Den springande punkten var istället graden av

19. Se t ex Barbara Enkelking Boni, *Zagłada i pamięć*, Warszawa 1994; Jan Gross, *Upiorna dekada*, Warszawa 1998; Feliks Tych, *Długi cieni zagłady*, Warszawa 1999. Se även specialnummer av de katolska tidskrifterna *Więź* (1999) och *Znak* (2000). *Więź* temanummer utkom även i engelskspråkig version med titeln *Under One Heaven*.

20. En av de första polska historikerna som påbörjade en vetenskaplig granskning av Gross bok var Tomasz Szarota, en historiker som samma år som Gross (2000) utkom med en bok om pogromer på judar i det ockuperade Europa. För de viktigaste argument i polemiken mot Gross se intervjun med honom med titeln "Diabeł tkwi w szczegółach" ("Djävulen finns i detaljerna"), publicerad i *Gazeta Wyborcza* 18–19/11 2000.

21. Musiał blev internationellt känd genom sina vetenskapliga artiklar i vilka han bevisade att den uppmärksammade utställningen om Wehrmachts förbrytelser innehöll en del material som i själva verket visade den sovjetiska säkerhetstjänstens, NKVD, brott.

22. Till exempel visade det sig att ett av vittnena (Abram Boruszczyk) aldrig varit i Jedwabne, och ett annat (Eliasz Gradowski) inte var där när mordet begicks. Se Musiał's recension av Gross *Sąsiedzi i Dzieje Najnowsze* 2001:3.

tyskarnas inblandning i mordet. Historiker som Tomasz Szarota, Bogdan Musiał, Tomasz Strzembosz och andra hävdade att det fanns stor risk för att Gross, på grund av bristande källunderlag, drog förhastade slutsatser angående tyskarnas passiva roll i mordet samt rörande antalet mördare. Om en liten grupp polska kriminella hade terroriserat staden tillsammans med nazisterna så kunde man inte tala om en pogrom utförd av invånarna. För att verifiera Gross uppgifter bestämdes att ett särskilt forskningsinstitut, Institutet för det Nationella Minnet,²³ skulle genomföra en undersökning av fallet Jedwabne. Idag är institutet färdigt med sin undersökningsrapport och dess resultat pekar på att Gross kan ha misstagit sig vad gäller antalet offer, men inte ifråga om sin viktigaste tes; mordet utfördes till stor del av stadens polska manliga invånare och tyskarnas inblandning var ringa.²⁴

Om man brukar historien vetenskapligt är målet att förklara och förstå det förgångna på dess egna villkor. Det innebär att man måste sätta den undersökta händelsen i sitt rätta historiska sammanhang. Gross kritiker menade att han som vetenskapsman hade brustit på den punkten genom att tolka mordet i Jedwabne som ett av många uttryck för antisemitismens mörka krafter. Kan mordet förstås enbart i termer av polsk antisemitism?

Historikerna Strzembosz, Szarota med flera hävdade att Gross alltför lätt i sin bok avfärdade tanken att den sovjetiska ockupationen hade försämrat relationerna mellan polacker och judar. Därmed uteslöt han att behovet av hämnd för judarnas tidigare samarbete med Sovjetmakten kunde vara ett viktigt motiv till massmordet. Gross argumenterar i boken mot hämndmotivet genom att med hjälp av statistiska uppgifter visa att betydligt fler polacker än judar kollaborerade med Sovjetmakten. Detta argument upplevdes dock av många som otillfredsställande. I flera debattinlägg skildrades minnen av judisk kollaboration med Sovjetmakten under andra världskriget, ibland med stöd i arkivmaterial.²⁵

Frågan om judarnas attityder till den sovjetiska ockupationsmakten var vid sidan av tyskarnas roll den näst mest kontroversiella frågan i debatten om Jedwabne. I en paneldiskussion tog Gross till orda i denna fråga och konsta-

23. Institutet bildades i slutet av 1990-talet för att ta hand om hemliga arkiv från kommunisttiden och skapa villkor för forskning om Polens moderna historia under åren 1939–1989. Det leder för nuvarande 105 undersökningar angående naziförbrytelser, 407 undersökningar angående kommunismens brott och 28 betecknade som "brott mot mänskligheten". Se www.ipn.gov.pl/.

24. Utredningens resultat publicerades nyligen av institutet i ett arbete med titeln *Wokół Jedwabnego*, Warszawa 2002, omfattande två band.

25. Se t ex Krzysztof Jasiewicz, "Gazeta Wyborcza 9–10/12 2000 eller Tomasz Strzembosz, *Rzeczpospolita* 27/1 2001.

terade att de framförda bevisen för att polackerna uppfattade judarna som sovjetiska kollaboratörer snarare stärker än motsäger hans tes om att antisemitismen och inget annat var den främsta orsaken till pogromen i Jedwabne. Denna perception var nämligen möjlig på grund av den bland polackerna djupt rotade antisemitiska stereotypen om judisk kommunism och juden som fiende.²⁶ Gross fick i denna fråga medhåll av många polska forskare och kulturpersonligheter (till exempel Jerzy Jedlicki, Michał Głowiński, Jacek Kurczewski, Adam Michnik).

En medlande position intogs av Andrzej Żbikowski (forskare verksam vid Judiska Historiska Institutet i Warszawa). Han påpekade i flera inlägg i debatten²⁷ att flera pogromer hade ägt rum efter tyskarnas inmarsch 1941 i hela denna del av Östeuropa som hade ockuperats av Sovjet 1939–1940. Det skulle tyda på att antisemitismen stärktes bland befolkningen under sovjetisk ockupation. Gamla stereotyper fick näring eftersom judarna var synliga i de sovjetiska maktstrukturerna. De fick inta sådana positioner som de aldrig tidigare hade haft chans att få på grund av den antisemitism som rådde före kriget. I motsats till majoritetsbefolkningarna hade de dessutom inte mycket anledning att sörja de gamla stater som föll offer för sovjetisk ockupation. Med tanke på vad de visste om tyskarnas planer mot judarna glädde de sig dessutom öppet åt att de hamnade under sovjetiskt styre. Majoritetsbefolkningens och judarnas intressen gick isär. Under den sovjetiska terrorn eliminerades eliter, individer och grupper i samhället som hade kunnat fungera som moraliska auktoriteter och hejda framfarten av olika sorters kriminella element som tog kontroll över de lokala samhällena när den sovjetiska maktapparaten flydde. Fientligheten mot den judiska befolkningen hindrade andra från att försvara judarna. Om man skall förstå vad som hände i Jedwabne måste man ta hänsyn till hela detta sammanhang som kanske inte blivit helt tydligt i Gross bok. Antisemitismen är emellertid en central del av detta sammanhang.

Att få fram sanningen om Jedwabne och diskutera olika tolkningar blev en angelägenhet för breda grupper. På detta tydde mängder av läsarbrev som kom till redaktioner för de tidningar som publicerade artiklar om Jedwabne. Samtidigt väckte den vetenskapliga diskussionen en del tvivel. Är det moraliskt att diskutera detaljer när man konfronteras med ett sådant fruktansvärt

26. Diskussion "Jedwabne – zbrodnia i pamięć" ("Jedwabne – brott och minne"), publicerad i *Rzeczpospolita* 3/3 2001.

27. Se t ex hans artikel "Nie było rozkazu" ("Det fanns ingen order"), *Rzeczpospolita* 4/1 2001.

brott? Kan man söka förklaringar till ett brott utan att riskera att ursäktas brottets förövare?²⁸ I historiska studier av brott begångna i det förflutna flätas det vetenskapliga historiebruket onekligen ihop med det moraliska.

"Tid för botgöring" – det moraliska historiebruket

I *Sąsiedzi* och i sina senare inlägg i debatten motiverade Gross behovet att minnas de oförrätter som polacker begick gentemot sina judiska grannar först och främst i moraliska termer.²⁹ Sanningen behövdes för att "rensa samveten" och för att rehabilitera offren. De blev enligt Gross aldrig sörjda, varken de i Jedwabne eller Förintelsens judiska offer i Polen överhuvudtaget. Gross uppmaning till moralisk självrensning hos det polska samhället bemöttes på många olika sätt. Det fanns ingen enighet om vem som borde ta på sig det moraliska ansvaret för brottet i Jedwabne och för tystnaden kring det.

I den nationalistiskt-populistiskt orienterade pressen (som *Nasz Dziennik*, *Nasza Polska*) dominerade inställningen att brottet var en tragisk episod och skedde under specifika (och enligt dem fortfarande inte riktigt upplärade) omständigheter. Polackerna i gemen har därför inget med det att göra och i synnerhet inte dagens polacker. Historikern och den nationalistiska pressens mest aktiva skribent, Jerzy Robert Nowak, drev i sina talrika artiklar tesen att polackernas största misstag skulle vara att bekänna någon sorts skuld till brottet i Jedwabne. Detta skulle enligt honom leda till att den polska nationen i världens ögon skulle ses som judarnas bödel på samma sätt som tyskarna. I den i debatten återkommande frågan vem som skulle be de polska judarna om ursäkt och i vems namn, uttryckte J R Nowak den extrema åsikten att det är judarna som bör be polackerna om ursäkt "för antipolska lögn" och andra oförrätter. I dessa toner instämde en del läsare i insändare till dessa tidskrifter.

Det fanns emellertid även i de liberala tidningarna en del röster som uttryckte tveksamhet inför att det polska samhället kollektivt skulle bekänna sin skuld. En känd publicist och historiker, Marek Jan Chodakiewicz,³⁰ skrev:

28. Szarota antydde i en artikel i *Gazeta Wyborcza* 2-3/12 2000 att han utsattes för häftiga angrepp av många av sina kolleger som betraktade hans kritik mot Gross som omoralisk.

29. Se t ex Gross artikel "Zrozumiałe morderstwo?" ("Ett förståeligt mord?"), *Gazeta Wyborcza* 18-19/11 2000 eller intervjun med honom i *Wprost* 17/12 2001.

30. Han publicerade bl a en uppmärksammat bok om polsk-judiska relationer. Marek Jan Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy 1918-1955. Współistnienie - zagłada - komunizm* ("Judar och polacker 1918-1955. Samlevnad - förintelsen - kommunism"), Warszawa 2000.

"att belasta polacker som nation med kollektiv skuld är detsamma som att belasta judarna för samarbete med NKVD".³¹ Han ville poängtera att det är individer och grupper som begår brott och skall ta sitt ansvar för det och inte nationer. Den kände liberala journalisten Jacek Żakowski motsatte sig också allt tal om kollektivt ansvar och formuleringar som "alla judar" och "alla polacker". Att tala i dessa termer förstärkte stereotyper och kunde i förlängningen leda till hat. Han betonade att ansvar bara är individuellt och att man bara kan ha ansvar för det man har haft eller har möjlighet att påverka. Żakowski konstaterade: "Jag ansvarar inte för vad som hände i Jedwabne, men jag ansvarar för det jag gör med denna kunskap".³²

De katolska kretsarna var liksom liberalerna splittrade i hanteringen av Jedwabnefrågan. Den katolska "Radio Maria" samt den katolska veckotidskriften *Niedziela* anslöt sig till den ovannämnda nationalistisk-populistiska ståndpunkten.³³ Representanter för kyrkans högsta hierarki valde däremot i sina officiella uttalanden att behandla Jedwabne i termer av moralisk universalism. Polackerna beskrevs som moraliskt ansvariga för mordet i Jedwabne, men inte i egenskap av polacker, utan som människor. Det betonades att de borde bekänna "sin synd och göra bot".³⁴ I ljuset av denna tolkning blev brottet i Jedwabne ett av många uttryck för den mänskliga naturens mörkaste sidor. Frågan om antisemitism i Polen kunde på det viset undvikas.

De katolska intellektuella kring de tongivande tidskrifterna *Tygodnik Powszechny*, *Znak* och *Więź*, som var mycket aktiva i debatten, gick dock mycket längre i ansvarsfrågan och delade den syn som också dominerade i den liberala, vänsterliberala och den socialistiska pressen. Denna syn kan sammanfattas med följande citat: "Vi har inte något juridiskt ansvar för våra förfäders gärningar men vi har ett moraliskt ansvar för dem".³⁵

Detta moraliska ansvar innebar enligt debattörerna att nutida polacker borde reflektera över brottet, bekänna skulden och komma med en symbolisk gottgörelse i form av en offentlig ursäkt. Att bruka minnet om Jedwabne på det viset kunde fylla åtminstone två funktioner. För det första var det tänkt

31. Marek Jan Chodakiewicz, *Problemy z terapią szokową* ("Problem med chockterapi"), *Rzeczpospolita* 5/01 2001.

32. *Każdy sąsiad ma imię* ("Varje granne har ett namn"), *Gazeta Wyborcza* 18-19/11 2000.

33. *Niedziela* har publicerat en hel serie artiklar med temat "100 lögn av Jan Gross" av den nationalistiska historikern och publicisten J R Nowak.

34. Som exempel på denna typ av resonemang, se ärkebiskopen Józef Życiński artikel "Banalizacja barbarzyństwa" ("Banalisering av barbariet"), *Więź*, mars 2001.

35. Se Dariusz Czajak artikel "To nie oni niestety" ("Det var tyvärr inte de"), *Gazeta Wyborcza* 15/12 2000, i vilken han polemiserade mot Żakowski.

att det skulle leda till försoning mellan judar och polacker och sätta stopp för ömsesidiga anklagelser för antisemitism respektive antipolonism. Sanningen om polsk-judiska relationer under kriget skulle enligt de moraliska historieberbrukarna skapa en ny plattform för en polsk-judisk dialog.³⁶ För det andra skulle minnet av Jedwabne fungera som en varning, öka samhällets moraliska vaksamhet, låta polackerna förstå vad det kan leda till om man tolererar antisemitism och främlingsfientlighet. En läsare uttryckte i ett brev till *Gazeta Wyborcza* det på följande sätt: "Om ingen kommer att känna sig skyldig kommer brottet att kunna begås på nytt. Om vi frånsäger oss ansvar lägger vi grunderna för ett nytt offeraltare."³⁷ I det moraliska perspektivet sågs historien som "vitae magistra".

Under debatten restes krav på en symbolisk akt av skuldbekännelse, ånger och gottgörelse. Det första steget i denna riktning var en ny minnestavla på den plats där offren brändes ihjäl. Den gamla tavlan ersattes med ett enkelt monument med följande text: "Till minnet av judarna från Jedwabne och omnejd, män, kvinnor och barn, medvärdar i denna region, mördade, brända levande till döds på denna plats den 10 juni 1941."

Ett annat krav framfört i den liberala pressen och i de katolska intellektuella tidskrifterna var att det skulle anordnas en högtidlig ceremoni i Jedwabne med deltagande av de främsta representanterna för den polska regeringen och den polska katolska kyrkan. Detta krav tillmötesgicks. Den 10 juli 2001, på 60-årsdagen av mordet i Jedwabne, ägde en ceremoni rum på mordplatsen. Under ceremonin hölls försoningstal av bland andra Israels ambassadör i Polen och av Polens president. Den sistnämnde bad i sitt tal om ursäkt i sitt eget namn och "i namn av alla de polacker vilkas samveten berörs av detta mord, i namn av dem som anser att man inte kan vara stolt över polsk historia utan att känna smärta och skam på grund av de oförrätter som polacker gjorde mot andra".³⁸ Samtidigt underströk presidenten emellertid i sitt tal att Förintelsen och Jedwabnemordet ägde rum när den polska staten inte existerade och inte var i stånd att försvara sina medborgare mot övergrepp som gjordes eller sanktionerades och inspirerades av den nazistiska administrationen. De polacker som begick övergreppen begick därmed brott mot Polen, dess historia och "stora tradition".³⁹ Genom att anlägga detta per-

36. För exempel på ett resonemang i denna anda, se Jan Nowak-Jeziorański artikel "Potrzeba zadośćuczynienia" ("Behovet av gottgörelse"), *Rzeczpospolita* 26/1 2001.

37. Se *Gazeta Wyborcza* 15/12 2000.

38. Se presidenten Kwaśniewskis tal i *Gazeta Wyborcza* 11/7 2001.

39. Ibid.

spektiv placerade presidenten de polska förövarna utanför den polska traditionen och agerade som "försvarare av den polska nationens ära". På det viset knep han politiska poäng. Detta kan ses som ett av många moment i debatten där det moraliska historieberuket flätades samman med det politiska.

I skuggan av Jedwabne – det politiska historieberuket

Ceremonin i Jedwabne var en kulmineringspunkt i den politiska strategi som den polska politiska eliten valde som reaktion på Jedwabne. Avslöjandena om massmordet Jedwabne uppfattades nämligen som ett allvarligt politiskt problem. I en tid då Polen gjorde ansträngningar för att komma in i EU och försökte skapa en positiv bild av ett fritt, modernt och demokratiskt land befärade man att fallet Jedwabne skulle störa denna process. Den politiska och intellektuella eliten oroade sig också för allmänhetens reaktioner på Jedwabne. Påståendet att judar anklagar polackerna för Förintelsen användes på 1960-talet av regimen för att väcka motvilja mot judarna. Hur skulle allmänheten reagera nu om Jedwabne skulle resultera i uttalanden som uppfattades som "antipolska" och om polackerna utmålades i västliga media som obotliga antisemiter? Fanns det inte risk för att någon sorts neo-antisemitism skulle väckas till liv som reaktion på detta?⁴⁰ I så fall skulle det ytterligare skada Polens image. Politikerna bedömde att en omedelbar preventiv aktion låg i Polens intresse. Det första steget var att ge Institutet för Nationellt Minne i uppdrag att genomföra en noggrann utredning av vad som hände i Jedwabne. Detta för att klargöra skuldfrågan bortom allt tvivel och slå undan försök till revisionistisk argumentation.

Nästa steg var att skicka Leon Kieres, chefen för Institutet för Nationellt Minne, till USA för att träffa representanterna för de viktigaste amerikanska judiska organisationerna och berätta hur fallet Jedwabne hanterades i Polen. De tal han höll vid dessa tillfällen präglades av ödmjukhet och betonade starkt behovet av sanning och försoning i de polsk-judiska relationerna. I samma försoningsanda uttalade sig Kieres i de intervjuer han gav i polska pressen, men här i kontrast till talen i USA betonade han bestämt att "man inte får anklaga polacker för delaktighet i Förintelsen".⁴¹

I april 2001 talade den polska utrikesministern Władysław Bartoszewski inför den Judiska Världskongressen i USA. Han framhöll den polska statens

40. Se t ex Jacek Żakowski, *Gazeta Wyborcza*, 18-19/11 2000; Jan Nowak-Jeziorański, *Rzeczpospolita* 26/1 2001.

41. Se Leon Kieres, *Rzeczpospolita* 17.02.2001.

vilja att få fram hela sanningen om Jedwabne och komma till rätta med antisemitismens arv.

De polska statliga institutionernas agerande i frågan om Jedwabne stöddes av majoriteten inom den polska politiska eliten, men långt ifrån av alla. AWS (höger-center-koalitionen), som består av tiotals partier, var splittrat i Jedwabnefrågan, liksom de kyrkliga kretsarna. Det sistnämnda återspeglades i det faktum att den polska kyrkans överhuvud, kardinal Józef Glemp, lyste med sin frånvaro under ceremonin i Jedwabne. Han hade dock kort dessförinnan anordnat en nationell botgöringsbön för mordets offer och för försoning mellan judar och polacker.

"Denna bok har skrivits på beställning" – det ideologiska historiebruket

Många inlägg i den analyserade debatten vittnar om att minnet om Jedwabne användes inte enbart politiskt, utan också ideologiskt. Det blev till ett instrument i den ideologiska kampen mellan liberaler och vänster å ena sidan och nationalistisk höger å andra sidan.

Liberalerna, grupperade kring *Gazeta Wyborcza*, *Polityka*, *Wprost*, *Rzeczpospolita* och *Res Publica*, dolde inte sin avsikt att göra Jedwabne till en viktig brytningspunkt i det polska kollektiva medvetandet. Jedwabneaffären jämfördes med Dreyfussaffären.⁴² I Polen, liksom i Frankrike för hundra år sedan, kom det till en sammandrabbning mellan traditionalismens och nationalismens krafter å ena sidan och den moderna upplysta liberalismens krafter å den andra. Kampen i Frankrike handlade då som nu i Polen om vilka samhällsvärderingar som skulle komma att dominera i framtiden. I Frankrike skakades då det traditionella samhället i sina grundvalar för att så småningom ge vika för ett modernt, demokratiskt samhälle. Det uttrycktes en förhoppning om att Jedwabne skulle ge upphov till en liknande process i Polen. I *Res Publica* hävdade en känd liberal ideolog, Marcin Król, att Polen fortfarande idag var "ett anakronistiskt land med en neoliberal ekonomi". Debatten om Jedwabne skulle därför användas för att modernisera "det polska medvetandet". Liberalerna var således fast beslutna att bruka debatten som en viktig början till förverkligandet av sin samhällsvision.

Nationalisterna framställde sig själva under debatten som den angripna polskhetens försvarare. *Nasz Dziennik*, *Nasza Polska*, *Głos Polski*, *Mysł Polska*, och ibland också *Tygodnik Solidarność*, såg Jedwabne som en attack

42. Se Andrzej Leder, "Jedwabne: polska sprawa Dreyfusa", *Res Publica* 7/7 2001.

mot polska intressen, Polens internationella rykte och mot polskhet överhuvudtaget. Angående frågan vem som låg bakom attacken var svaren varierande. *Nasza Polska* hävdade att liberalerna och vänstern skulle utses som huvudfienden eftersom de använde Jedwabne för att slå ner på alla nationella värden – religion, tradition med mera – detta i syfte att göra polacker till rotlösa och lättstyrda marionetter.⁴³ *Mysł Polska* lade fram en teori att det var judar som på det viset ville tvinga Polen att anta en för dem förmånligare reprivatiseringslag samt betala skadestånd för förlorad egendom.⁴⁴ Denna tes ekade senare i olika former i medierna. Kardinal Glemp gjorde till exempel ett uttalande om att "Gross har skrivit sin bok på tydlig beställning".⁴⁵ Gross bok framställdes som ett exempel på "Holocaust Industry" i USA.⁴⁶ Under den pågående debatten om Jedwabne översattes också Norman G Finkelsteins uppmärksammade bok med samma titel till polska.⁴⁷ Den nationalistiska tidskriften *Głos* kom med ytterligare förslag om vem som var angelägen att ta upp fallet Jedwabne. Det skulle handla om en komplott av judar och tyskar (som ville rentvå sig själva på polackernas bekostnad) samt vänsterkrafter och postkommunister. De två sistnämnda skulle på det viset vilja avleda uppmärksamheten från kommunismens brott samt svartmåla sina ideologiska motståndare genom att få dem att framstå som antisemiter.⁴⁸ Det kommunistiska och det antisemitiska arvets bördor flätades på olika sätt samman i debatten.

"Vi har blivit ett annat folk" – det existentiella historiebruket

Det existentiella historiebruket handlar om människans behov att minnas för att söka förankring och orientering i tillvaron.⁴⁹ Med andra ord rör det sig om människans behov att minnas för att forma och omforma sin identitet. Allt

43. Se Leon Kalewski, "Opowieści niesamowite" ("Otroliga berättelser"), *Nasza Polska* 21/11 2000.

44. Se *Mysł Polska* nr 50, år 2000.

45. Se Krzysztof Darewicz, "Komerjalizacja, wulgaryzacja" ("Kommersialisering, vulgarisering"), *Rzeczpospolita* 8/9 2001.

46. Se t ex Leszek Czajkowski, "Jedwabny interes" ("Att tjäna på Jedwabne"), *Nasza Polska* 16/1 2001.

47. Det är intressant att observera att det i Polen, liksom i Tyskland, var den nationalistiska högern som återopade Finkelstein, medan det i Sverige var vänstern som försvarade hans argumentation. Se t ex Lars M Anderssons recension av Norman G Finkelsteins *The Holocaust Industry. Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering* i *Scandia* 2001:1, s 164–172 (för den svenska debatten) och Ernst Piper (red), *Gibt es wirklich eine Holocaust Industrie? Zur Auseinandersetzung um Norman Finkelstein*, Zürich & München 2001 (för den tyska debatten).

48. Se Antoni Macierewicz, "Rewolucja nihilizmu" ("Nihilismens revolution"), *Głos* 12–18/1 2001.

49. Karlsson 1999, s 57f.

identitetsbygge förutsätter att vi relaterar oss inte bara till "de signifikanta andra" utan också till "oss" i det förflutna. Minnet och identiteten är således sammanbundna med varandra. Genom att utmana polackernas kollektiva minne satte samtidigt boken *Sąsiedzi* polackernas syn på sig själva på prov. Detta fick en tydlig återspeglning i debatten. I läsarbrevet återkom uttryck av bestörtning: "Det är inte möjligt – det måste bara vara lögn."⁵⁰ Skulle polackerna vara kapabla till att begå massmord, frågade många. "Polackerna, ett genom århundraden förtryckt folk, har sett ryssar, tyskar, ukrainare begå massmord. Men polacker? En hjältemodig, ridderlig nation med djup känsla för ära och humanistiska och kristna värden?"⁵¹ "[E]n nation av frihetsälskande patrioter, kapabla till stora dåd och stora uppoffringar, alltid [...] kämpande 'för er och vår frihet'."⁵² Att se sig själva som förbrytare var något helt nytt i polackernas självbild och det blev en traumatisk upplevelse. I flera inlägg i debatten uttrycks känslan att den polska föreställningsvärlden med de värden man slöt upp bakom och trodde på håller på att slås sönder. Borgmästaren i Jedwabne, Krzysztof Godlewski, sade till exempel i en diskussion om mordet: "Vad jag än säger i detta ämne, kränker jag någon genom att trampa på något som hålls för heligt. Är vi fortfarande denna 'kungliga Piasternas stam'⁵³ som vi har varit stolta att vara?"⁵⁴

I debatten framträder starkt konturerna av en identitetskras frammanad av avslöjandena om mordet i Jedwabne. Många debattörer försökte ta itu med denna kris. Flera strategier gjorde sig gällande.

En av dessa, framförd i nationalistiska tidskrifter och tidningar, tog formen av en aggressiv försvarsdiskurs som gick ut på att vägra ta till sig sanningen om Jedwabne och att behållit försvara det traditionella paradigmet med polacker som oskyldiga offer, oförtjänt anklagade för antisemitism. Inom denna diskurs tolkades boken *Sąsiedzi* som ett angrepp på den polska nationen, dess värden och ära. Gross förklarades som "landsföräddare".⁵⁵

Den vanligaste strategin utgjordes emellertid av en försvarsdiskurs som präglades av ambivalens. Inom den erkände man principiellt att polackerna var skyldiga till massmordet i Jedwabne, men man sökte rationella förkla-

ringar till det i hämnd eller tysk inblandning och man drog sig för att diskutera antisemitism som en del av det nationella arvet. Inom denna diskurs uttrycktes en oro att den "kritiska historieskrivningens" avslöjanden skulle förstöra den gamla grunden för den nationella gemenskapen utan att erbjuda något nytt i stället.⁵⁶

En tredje strategi, framförd av en mindre, men stark och hörbar grupp debattörer (med hemvist i liberala kretsar samt bland katolska intellektuella) gick ut på att se Jedwabne inte som ett hot utan som en chans för den polska identiteten. Genom att ta itu med antisemitismens arv och genom att konfronteras med mörka delar av sin historia har polackerna en chans att omforma sin identitet och Polen att bli ett öppet, modernt samhälle utan trauman och komplex, hävdade de.⁵⁷ De konstaterade vidare att flera generationer av polacker vuxit upp med en mytologiserad bild av Polens historia. Denna fyllde en viktig funktion under de år man behövde kämpa mot nationellt förtryck. Kampen krävde uppoffringar och människor kan uppoffra sig bara för något de tror på, något de finner gott och värdefullt. Nu när Polen har blivit en suverän och fri nation är tiden emellertid kommen att omvärdera den nationella historien. De mest radikala representanterna för denna ståndpunkt (t ex Marcin Król, Michał Głowiński, Jacek Kurczewski, Tadeusz Ślobodzianek, Krystyna Skarżyńska) gick så långt som att mana till omvärdering av hela det polska kulturarvet och flera ifrågasatte värdet av en nationell gemenskap överhuvudtaget.⁵⁸ Dessa bemöttes dock av stark polemik från de debattörer som påpekade att det är paradoxalt att ifrågasätta den nationella gemenskapens existens och värde och samtidigt mana samma nationella gemenskap till att bekänna sin skuld och ta på sig ett kollektivt ansvar. Nationen var enligt dem nödvändig för skuldbekännelse och botgöring. Den behövde finnas kvar åtminstone som *Schamegemeinschaft*.⁵⁹

Det är emellertid svårt att bygga en stark identitet på skam.⁶⁰ För att bemöta detta, för att ge polackerna möjlighet att erkänna skulden men samtidigt behålla självrespekten, valde de debattörer som såg Jedwabne som en

56. Se t ex Andrzej Nowaks artikel "Westerplatte czy Jedwabne" ("Westerplatte eller Jedwabne") i *Rzeczpospolita* 1/8 2001.

57. Se t ex Jerzy Jedlicki i *Polityka* 10/2 2001; Paweł Machcewicz i *Rzeczpospolita* 11/12 2000.

58. Se Krystyna Skarżyńska i *Gazeta Wyborcza* 24/11 2000; Dariusz Czaja i *Gazeta Wyborcza* 5/12 2000.

59. Se Zdzisław Krasnodębski, *Znak*, februari 2000.

60. Den tyske historikern Jörn Rüsen har gjort följande anmärkning gällande minne och identitet: "The historical presentation of identity mainly follows the logic of ethnocentrism: it centers one's familiar origins and development around positive values and at the same time exteriorizes negative

50. Se t ex *Gazeta Wyborcza* 24/11 2000.

51. Se Helena Nelken, "Homo homini lupus est", *Nowy Dziennik* 19/1 2001.

52. Agnieszka Magdziak-Miszewska, *Więź*, april 2001.

53. Citat ur "Rota", en av de mest kända polska patriotiska sånger, som är skriven i form av en trohetsed till Polen, dess traditioner, språk och tro.

54. Se *Więź*, april 2001.

55. Se t ex Jan Wegner, "Antypatie Grossa", *Tygodnik Solidarność* 17/8 2001.

historisk chans att tolka skuldbekännelsen som tecken på styrka, något man kan vara stolt över. Ett tydligt uttryck för denna strategi, att använda Jedwabne både existentiellt och politiskt för att ge det polska samhället chansen till en ny orientering, finns i en artikel som publicerades på ledarsidan i *Gazeta Wyborcza* samma dag som den högtidliga ceremonin skulle äga rum i Jedwabne. I denna artikel kan man bland annat läsa följande:

Sedan ett år tillbaka rannsakar Polen sitt samvete. I vårt offentliga liv pågår en debatt som vi inte har skådat förut. Debatten om mordet på judar, som begicks av deras grannar i Jedwabne, har stundtals varit dramatisk, men det handlar om en dialog mellan fria människor. Polen är idag det enda av de postkommunistiska länderna som har vågat sig på en sådan konfrontation med sin historia, och med sin skam. [...] Allt detta visar att den polska demokratin går sanningens väg och sanningen tjänar demokratin. Vi förtjänar en plats bland de fria nationernas gemenskap. Det finns anledning till att andra nationer skall se på Polen med respekt.⁶¹

Förändring eller ej? Några slutsatser

Analysen av debatten visar att Gross bok om Jedwabne blev en verklig utmaning för polackernas kollektiva minne. Olika grupper i samhället svarade på olika sätt på denna utmaning. Historikerna ville etablera fakta samt diskutera olika tolkningar av det förflutna (vetenskapligt historiebbruk). De uppmuntrades i denna process av breda samhällsgrupper som var angelägna om att göra upp med lögnen och förtiganden i historieskrivningen, rehabilitera offer och söka försoning (moraliskt historiebbruk). Politiska elitgrupper och intellektuella brukade minnet av Jedwabne för att legitimera sina idéer och samhällsvisioner och/eller skaffa sig en positiv politisk image i utlandet och på hemmaplan (ideologiskt och politiskt historiebbruk). Den kanske viktigaste funktionen som bruket av historien fick i detta sammanhang var att det blev till en katalysator för en bred, men av intellektuella ledd diskussion om den polska nationella identiteten, dess innehåll och dess framtid (existentiellt historiebbruk). Det är viktigt att påpeka att alla de ovannämnda bruken av historia enbart går att separera analytiskt; i verkligheten är de tätt sammanflätade med varandra.

experiences and threats into the otherness of the others. The ethnocentrism is universal in time and space." "Historical Objectivity as a Matter of Social Values", i Joep Leerssen och Ann Rigney (eds), *Historians and Social Values*, Amsterdam 2000, s 62.

61. "Stanąc w prawdzie" ("Att ställa sig i sanningen"), *Gazeta Wyborcza*, 10/6 2001.

Diskussionen av det traumatiserade minnet blev möjlig genom ett samspel mellan aktörernas agerande (Gross publicerar sin bok och boken uppmärksammas i medierna) och förändrade villkor i samhället. Det behövdes över tio år av frihet och normalisering av samhällslivet, tio år av yttrandefrihet och demokratiuppbyggnad innan polackerna blev i stånd att diskutera dessa känsliga frågor som berör deras nationella identitet. Den engelske historikern T Garton Ash hävdade till och med i en kommentar till debatten om Jedwabne att det behövdes så mycket som Polens medlemskap i NATO för att polackerna skulle sluta uppfatta sig själva som historiens offer.⁶² De behövde känna att deras demokrati var tillräckligt stark och stabil innan de kunde konfronteras med de mörka sidorna av sin historia.

Det kollektiva minnet och den kollektiva identiteten befinner sig i samspel med varandra. Det polska samhället har under de senaste tio åren genomgått snabba och stora förändringar och nya utmaningar är på väg i och med Polens förväntade anslutning till EU. Den polska intellektuella eliten är i färd med att diskutera huruvida den polska nationella identiteten är förenlig med det moderna samhället, med europeiseringen. Den vill att Polen i Europa och världen skall uppfattas som ett modernt, demokratiskt, öppet samhälle. Denna elits medlemmar identifierar sig redan (och vill bli identifierade) som européer, och Europa betyder för dem bland annat en gemenskap av värden som frihet, demokrati, tolerans.⁶³ Därför kunde de inte låta bli att besvara den utmaning som Gross bok innebar – att ta itu med antisemitismens arv.

Kan man efter debatten om Jedwabne tala om en förändring i polackernas kollektiva minne och historiemedvetande?

En viss förändring har skett i och med att en ny minnesresurs i form av Gross bok *Sąsiedzi* har tillkommit. Hädanefter kan man inte på allvar diskutera Förintelsen i Polen utan att beakta vad som hände i Jedwabne. Det är dock för tidigt att hävda att minnet av Jedwabne har förändrat polackernas historiemedvetande. Låt oss till exempel se på en opinionsundersökning gjord hösten 2001 av CBOS (den polska motsvarigheten till svenska SCB) på ett tusen slumpvis utvalda polacker. På frågan om de hört talas om Jedwabne svarade 90 procent jakande, vilket bekräftar intrycket att medierna gav stort utrymme åt boken *Sąsiedzi*, debatten kring den och själva försoningscere-

62. Se *Gazeta Wyborcza* 1/2 2001.

63. För en analys av den polska diskursen om Europa se Barbara Törnquist-Plewa, "The Complex of an Unwanted Child", i Bo Stråth & Mikael af Malmberg (eds), *Meanings of Europe in National Discourses*, London 2002.

monin i Jedwabne. På frågan vem som dödade judarna i Jedwabne svarade 28 procent att det gjorde tyskarna. 12 procent hävdade att dådet utfördes av tyskar med polsk medverkan medan 9 procent ansåg att både polacker och tyskar var ansvariga för brottet. 8 procent av de tillfrågade menade att ansvaret enbart vilade på polackerna. 5 procent ansåg att det var andra, till exempel ryssar, som dödade judarna och 4 procent trodde att gärningsmännen var polacker men att de tvingats till det av tyskarna. Cirka 30 procent svarade att de inte visste vem begick brottet.⁶⁴

Det var således enbart en liten minoritet som klart och tydligt var beredd att ta på sig hela ansvaret. Det finns naturligtvis anledning att vara försiktig med att dra alltför långtgående slutsatser av opinionsundersökningars resultat. Resultatet bekräftar dock det intryck man kan få på grundval av analysen av debatten, nämligen att det var den polska intellektuella och politiska eliten som stod för uttrycken för ett förändrat historiemedvetande. De talade emellertid med stark röst och gjorde intryck på både debattens observatörer och dem som deltog i den. Minnet av Jedwabne har internaliserats i den intellektuella elitens medvetande och nu är det deras ansvar att söka påverka allmänheten så att den gör också detta minne till sitt. Det är elitens uppgift att inte låta samtalet om Jedwabne avstanna. Förändringen i det polska historiemedvetandet och uppgörelsen med antisemitismens arv är på gång, men den har ännu inte skett.

Summary: The Killings in Jedwabne – A Challenge for Polish Collective Memory. An Analysis of the Polish Debate on Jan Gross’ book *Sąsiedzi* (“Neighbors”)

The article analyses the stormy debate in Poland caused by the publication in 2000 of *Neighbours*, a book written by the Polish-born American scholar Jan Gross. The book, that deals with the war-time mass murder of the Jewish population in the Polish town Jedwabne, encouraged by the Nazi Germans but perpetrated by local Poles, brought about shock and created a challenge to Polish collective memory. Poles used to perceive themselves as victims of Nazi aggression, not anti-Semitic helpers or executors in the Nazi destruction machinery, and the Holocaust was seldom a topic of reflection in the Communist era in Poland. Using K-G Karlsson’s typology of different uses of history (scientific, moral, existential, political and ideological), the author of the article shows how the Poles responded to the challenge. She also discusses the timing and the circumstances of the Jedwabne debate. The underlying purpose of the study is to examine whether the debate has brought forth more profound changes in Polish historical consciousness, memory and self-perception. A considerably longer version of this article in English is found in Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund 2003.

64. Undersökningens resultat publicerades bl a i *Gazeta Wyborcza* 7/9 2001.